

UOT: 7.78

ORCID: 0000-0002-4440-4977

DOI: <https://doi.org/10.52094/3005-9941.46.2024.041>

Hülya Kudret
Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası,
Doktorant
Email: hulya.kudret.1993@gmail.com

QARAPAPAQ ETNİK QRUPUNUN İSTİFADƏ ETDİYİ HÜSEYİNİ MƏQAMI SƏS SIRASI

Xülasə: “Qarapapaq etnik qrupunun istifadə etdiyi Hüseyini məqamı Səs sırası” adlı araşdırma müəssisə üsulu əsasında aparılmışdır. Bu araşdırmada Azərbaycandan Türkiyəyə köçmüş Qarapapaq xalq ozanları diqqət mərkəzindədir. Ozanlar köçdükləri Qars bölgəsində ən populyar olan əsərlərini ifa edirlər. Həmin əsərlər tədqiqatçı tərəfindən lentə alınaraq təhlil edilmiş, həm də nəzəri cəhətdən Azərbaycanda istifadə olunan məqam səs sıraları (diziləri) ilə müqayisə edilmişdir. İstifadə olunan məqamlar ətraflı təhlil olunmuşdur. Türkiyə və Azərbaycanda istifadə olunan məqamların müqayisəsi aparılıb ki, bu da onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən etməyə imkan vermişdir. Qarapapaq etnik musiqi tədqiqatının məhdudluğu səbəbindən bu sahədə mühüm boşluğu doldurur. Türk musiqisi nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirildikdə, məqamın quruluş qaydalarının dərinə dərk edilməsi üçün məqam vəznləri müzakirə olunmuşdur. Bu tədqiqat akademik ədəbiyyatda nadir olmaqla yanaşı, mübahisəli mövzuya müraciət edərək, etnik mənsubiyyətin musiqi təcrübəsinə təsirini ətraflı araşdırır.

Qarapapaq adının kökəninin, bölgənin xalqlarının başlarına taxdığı papaqdan qaynaqlandığı qeyd olunmaqla, qarapapaq termininin bu üslubda bir geyimi üstün tutan insanlara istinad etdiyi göstərilmişdir.

Açar sözlər: *Hüseyini, uşşaq, məqam, dizi, koma, Qarapapaq.*

Giriş

Qars bölgəsinə köç etmiş qarapapaq etnik qrupu uzun illər davam edən siyasi problemlərin nəticəsi olaraq yeni yaşayış sahələrində varlıqlarını davam etdirirlər. Köçün səbəblərini anlamaq üçün bu etnik qrupun tarixi kontekstdə üzləşdiyi sosial, mədəni və siyasi çətinliklərin araşdırılması vacibdir. Köçlər tarixində mədəni dəyişikliklər həm də musiqi dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Miqrasiyalar bir mədəniyyətin digəri ilə qarşılıqlı əlaqəsini təmsil edir. Bu qarşılıqlı əlaqə bir çox mədəni aspektlərdə, o cümlədən musiqidə dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Qarapapaqların Azərbaycandan Türkiyəyə köçləri, əsasən, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində baş vermişdir. Bu köçlərin əsas səbəbləri arasında iqtisadi çətinliklər, siyasi qeyri-sabitlik və etnik/dini təqiblər var idi.

Xüsusən, XIX əsrin sonlarına doğru Osmanlı İmperiyasında siyasi-ictimai dəyişikliklər baş vermiş, bölgədə Rusiyanın nüfuzunun artması və münaqişələr qarapapaqların köçünə səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, Azərbaycanda iqtisadi çətinliklər və kənd təsərrüfatında uğursuzluqlar da miqrasiyanın sürətlənməsinə səbəb olmuşdur.

Tədqiqatçı Kamaloğlu, Tərəkmələr və ya Qarapapaqlar kimi tanınan bu etnik qrupun, əsasən, Tiflis, Naxçıvan, Qarabağ, Lori, Ağrı Dağı, Gəncə və Şirvan kimi ərazilərdə yaşadığını qeyd etmişdir. Ancaq Kamaloğluna görə, Tərəkmələrin, əvvəllər Qars və Ərdəhandan gəldikləri və Türkmənçay andlaşması ilə imzalanıb, 1828-ci ildən sonra bir hissəsinin Qarsa, bir hissəsinin isə Cənubi Azərbaycanın Sulduz bölgəsinə köç etdiyi də qeyd edilmişdir [1; 65].

Qars ərazisinə gələn Azərbaycan kökənli Qarapapaq etnik qrupu, bir yandan öz kimliklərini qorumağa çalışarkən, digər yandan Qars ərazisində yaşayan xalqla mədəni ənənəyə görə, onlarla qarşılıqlı münasibət və əlaqədə olmuşdurlar. Musiqi, folklor anlayışı və dil xüsusiyyətləri baxımından da bir qarşılıqlı münasibət yaşanmışdır [1; 55-81].

Qarapapaq adının kökəninin bölgənin xalqlarının başlarına taxdığı papaqdan gəldiyi məlumdur. Papaq, başa taxılan və əsasən qara rəngdə olan bir başlıq və ya şapka deməkdir. Qarapapaq termini də bu başlığa bənzər və ya bu üslubda bir geyimi üstün tutan insanlara istinad edir. Bu adlandırma, etnik identikliyi, mədəni xüsusiyyətləri və geyim üslubu ilə əlaqələndirilən bir adlandırma formasıdır. Tədqiqatçı Yaşar Kalafat, Qarapapaq adının etnoqrafik kökəninə araşdırarkən, bu adın “qara” və “papah” sözlərinin birləşməsindən yarandığını vurğulamışdır. “Qara” sözü bu kontekstdə yalnız rəngi deyil, həm də böyüklüyü və əzəməti ifadə edir, beləliklə, etnik qrupu fərqləndirən

bir simvolik məna daşıyır. “Papah” isə yundan və ya qoyun dərisindən hazırlanmış ənənəvi kişi başlığı olaraq təsvir edilmişdir. Kalafat həmçinin qeyd edir ki, bu baş geyiminə bəzi bölgələrdə “papak” deyilir və bu termin dəyişkənlik göstərərək mədəniyyətlərarası keçidləri əks etdirir. Beləliklə, tədqiqatçı Kalafatın izahına görə, “qarapapaq” termini həm rəng, həm də baş geyiminin spesifik xüsusiyyətlərini birləşdirərək,

bir etnik simvol və identiklik kimi özünəməxsus məna daşıyır [2; 11]. Qarapapaqlar etnik mənşə və mədəni xüsusiyyətləri baxımından əsasən Azərbaycan türkləri toplusuyla əlaqələndirilir. Şanver Sarısaltunun elmi araşdırmasında da qeyd edildiyi kimi, Qarapapaqlar tarix boyu “Tərəkmə” adı ilə də tanınmışdır. Qarapapaq və Tərəkmə anlayışları eyni Türk toplumunu ifadə etmək üçün istifadə olunan iki fərqli termdir. Onların fərqi əsasən yaşayış tərzini və sözlərin mənşəyinə bağlıdır. Lakin tarixi proseslərdə bu terminlər bir-birinin yerinə işlədilmiş və eyni məna daşdığı qəbul edilmişdir. Buna görə də, qarapapaqlar və Tərəkmələr əslində eyni etnik toplumun fərqli adlandırmalarıdır.

Qarapapaqlılar, xüsusilə Şərqi Anadolunun Qars, Ərzurum, Ağrı və Ərdəhan kimi bölgələrində yaşayırlar. Türkiyədə qarapapaq xalqı öz mədəni irsini və adət-ənənələrini qoruyub saxlasa da, eyni zamanda türk mədəniyyəti ilə də qarşılıqlı əlaqədə olub. Hazırda Türkiyədəki Qarapapaq icması ölkənin etnik və mədəni müxtəlifliyinə əhəmiyyətli töhfə verir.

Köç qavramının nəticəsində Azərbaycandan Türkiyəyə köç edən Azərbaycanlı Qarapapaq etnik qrupu, musiqi və mədəniyyət baxımından əlaqələrinə davam etmişdir. Xüsusən dildə bəzi dil ünsürləri Azərbaycanla bir-birinə bərabərlik göstərməkdədir. Bu əlaqələrin nəticəsində Qarapapaqlar bəzi cəhətlərdə Azərbaycan təsirini saxlamağa davam edərkən, bəzilərində zamanla Türkiyəyə uyğunlaşmışlar. Bu uyğunlaşma prosesi, musiqi təcrübələrindən dil strukturuna qədər geniş bir spektrumdakı dəyişiklikləri əhatə edir və köçmən qruplarının yeni yaşayış şəraitinə uyğunlaşması ilə şəkillənir. Bu bölgələrdə, xüsusilə Qars və Ərzurumda, tarix boyu müxtəlif mədəni dəyişikliklər baş vermişdir. Qarapapaq kimi etnik qrupların işğallardan sonra bu bölgələrə yerləşməsi, bölgənin mədəni naxışına və musiqi irsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Qarapapaqlar Qafqaz mənşəli bir türk boyu olub, tarixi prosesdə yaşadıkları köçlər və məcburi yerdəyişmələr nəticəsində Türkiyənin şərq bölgələrinə yerləşmişlər. Bu etnik qrupun yerləşməsi bölgədəki musiqi mədəniyyətinin zənginləşməsinə töhfə vermişdir. Xüsusən də Qarapapaq Aşıqları kimi mədəniyyət fiqurları, bu əlaqələrin bir nəticəsi olaraq, həm Azərbaycandan gələn ənənəvi motivləri və musiqi elementlərini davam etdirmiş, həm də Türk musiqi ənənəsinə inteqrasiya olmuşdurlar.

Mövzunun Təqdimatı: Bu tədqiqat, Qarapapaq aşıq ənənəsini yaşadan və müasir dövrdəki əhəmiyyətini davam etdirən məşhur xalq aşıqları Bilal Ersarı və Ensar Şahbazoğlunun fəaliyyətini geniş şəkildə araşdırır. Bu aşıqlar, yalnız xalq musiqisinin ruhunu təcəssüm etdirməklə kifayətlənmirlər, həm də gələcək nəsillərə bu zəngin mədəniyyəti ötürmək və onun qorunmasını təmin etmək məqsədilə xüsusi bir məsuliyyət hissi ilə fəaliyyət göstərirlər. Onların əsərlərində, xalq musiqisinin özünəməxsus melodik strukturları və sözləri qorunmaqla yanaşı, həm də iki xalq arasında mədəni əlaqələrin inkişafına xidmət edən dərin bir əlaqə formalaşdırılmışdır. Tədqiqatın əsas istiqaməti, musiqinin miqrasiya və mədəniyyətlərarası əlaqələr üzərindəki təsirini analiz etməkdir. Miqrasiya prosesləri, insanları musiqi mənsubiyyətini yenidən nəzərdən keçirməyə və dəyişdirməyə məcbur edə bilər. Miqrantlar, yeni cəmiyyətə inteqrasiya olarkən, öz mədəni irslərini qorumaq və ifadə etmək məqsədilə yeni musiqi formaları və alətləri istifadə edərək musiqi təcrübələrini zənginləşdirirlər. Bu kontekstdə, Bilal Ersarı və Ensar Şahbazoğlu'nun fəaliyyəti, həm milli mədəniyyətin qorunması və tanınması, həm də mədəni mənsubiyyətin yenilənməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əlavə olaraq, Qarapapaqların yeni yaşayış məskənlərində istifadə etdikləri musiqi məqamları və bu məqamların quruluş qaydaları da analiz edilmişdir. Qarapapaqların, Azərbaycan və Türkiyədəki musiqi ənənələri ilə müqayisədə hansı fərqliliklər və oxşarlıqlar nümayiş etdirdiyi müzakirə olunmuşdur. Bu müqayisə, həm də Azərbaycan musiqi sisteminin müxtəlif aspektlərini, o cümlədən məqam səs qatarlarını daha dərinləndirən anlamağa kömək edəcəkdir. Bu şəkildə, musiqinin, dilin və mədəni mənsubiyyətin necə qarşılıqlı əlaqəyə girdiyini, miqrasiya və mədəni mübadilə proseslərində necə inkişaf etdiyini araşdırmaq məqsədi güdür. (Bu şəkil araşdırmaya töhfə üçün Aşıq Bilal Ersarı tərəfindən göndərilmişdir [3], (Şəkil 1).

Şəkil 1. Aşıq Ensar Şahbazoğlu və Aşıq Bilal Ersarı [3].

Şəkil 2. Aşıq Bilal Ersarı

Musiqi alətlərindən istifadə: Qars Qarapapaq aşıqları ilə aparılan görüşlərdə Qars aşıqları musiqi aləti olaraq bağlamadan istifadə etdiklərini bildirmişdirlər. Qarapapaq Aşıqlarının istifadə etdiyi musiqi alətləri və ifa texnikaları aşıq sənətində mühüm rol oynayır və bu əlaqələr miqrasiya prosesləri vasitəsilə daha da güclənir. Tarixən müxtəlif dövrlərdə Qarsa köç edən Qarapapaqlar, özləri ilə birgə gətirdikləri musiqi ənənələri ilə yerli musiqi mühitinə təsir göstərmişdirlər. Bu təsir, əsasən, musiqi alətlərinin istifadəsi və ifa texnikalarının tətbiqində öz əksini tapır. Qars bölgəsinə yerləşən Qarapapaqlar, tar, qarmon, balaban və zurna kimi ənənəvi alətlərdən istifadə edərək yerli musiqi mədəniyyətinə öz rənglərini qatmışlar. Bu alətlər, Qarapapaq xalqının zəngin musiqi irsinin qorunması və yayılması baxımından önəmli olmuşdur. Müasir dövrdə isə, Qarapapaq xalq mahnılarının ifasında bağlama alətinin geniş yayılması müşahidə olunur. Bu dəyişiklik, həm ənənələrin müasir alətlərlə birləşməsinə, həm də mədəni sintezin davamlılığını göstərir. Beləliklə, Qarapapaq musiqisi, həm köklərini qoruyaraq, həm də müasir musiqi alətləri ilə zənginləşərək Türk musiqi mədəniyyətinə inteqrasiya olmağı bacarır.

Musiqi mənsubiyyəti: Bir mədəniyyətdən digərinə keçən insanlar da öz musiqi seçimlərini və formalarını daşıyırlar. Məsələn, Rusiyanın təsiri ilə Türkiyəyə köçən Aşıq Şenlik uzun illər siyasi-ictimai düşüncələrini musiqi və söz vasitəsi ilə çatdırmış, bir çox aşıqlar onun ənənələrini davam etdirirlər. Məsələn, Aşıq Şenlikin “Al Osman'ı İsterim” adlı şeirini göstərə bilərik. Bu şeir, dövrün Çar Rusiyasına qarşı bir etirazın ifadəsi olaraq qəbul edilir. Aşıqlar müxtəlif mövzularda şeirlər yazıb, bunları sazla ifa

edə bilən və xalqın düşüncələrini sənət vasitəsilə əks etdirmək bacarığına malik olan sənətkarlardır. Onlar bəzən sosial ədalətsizliyə və zülmə qarşı çıxır, bəzən də məhəbbət, qəhrəmanlıq və tarixi hadisələr haqqında əsərlər yaradırlar [4; 2].

Dilin Təsiri: Köçmələr müxtəlif dillərin və sözlərin birləşməsinə və qarşılıqlı təsirinə səbəb ola bilər ki, bu da musiqidəki söz və rəvayətlərə təsir göstərir. Qarapapaqların Qarsda oxuduqları mahnılarda Azərbaycan təsirinin izlərini görmək olar. Bundan əlavə, bir çox adət-ənənələr və dini təcrübələr də oxşardır.

Musiqi mənsubluğu və mənsubluq siyasəti: Miqrasiyalar insanları musiqi mənsubiyyətini yenidən nəzərdən keçirməyə və dəyişməyə məcbur edə bilər. Miqrantlar yeni cəmiyyətə inteqrasiya edərkən yeni musiqi formaları yaradaraq, öz mədəni irsini qorumaq və ifadə etmək üçün musiqi alətlərindən istifadə edə bilərlər.

Problemin Həlli: Tədqiqatda Qarapapaq xalqının ən çox istifadə etdiyi Hüseyni və Segah məqamları, xüsusilə Hüseyni məqamının Azərbaycan və Türk musiqisindəki Şur məqamı ilə oxşarlıqları və fərqlilikləri dərinləşdirilmiş şəkildə təhlil edilmişdir. Bunun üçün məqamların analizinə, yəni Türk musiqisinə görə, Hüseyni məqamının quruluş qaydalarına diqqət yetirilmişdir. Bir neçə yol izlənmişdir. İlk olaraq, Türk musiqisində Hüseyni məqamının quruluş qaydaları təhlil edilmişdir. Hüseyni məqamında istifadə olunan, interval sistemləri və simvollarının xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

Azərbaycan musiqisinə görə Şur məqamının quruluş qaydaları: Azərbaycan musiqisində Şur məqamı qatarının quruluş qaydaları təhlil edilmişdir. Şur məqamı ilə Hüseyni məqamının quruluş qaydalarındakı oxşarlıqlar və fərqliliklər xüsusilə nəzərə alınmışdır. Oxşarlıqlar və fərqliliklərin müəyyənləşdirilməsində İnterval və Melodik Struktur Müqayisəsi təqdim edilmişdir. Hüseyni və Şur məqamlarının interval quruluşları yan-yanı qoyularaq müqayisə edilmiş, bu interval sistemindəki əsas oxşarlıqlar və fərqliliklər müəyyənləşdirilmişdir. Hər iki məqamın spesifik olaraq hansı intervallarda bir-birindən fərqləndiyi təhlil edilmişdir.

1968-ci ildə Azərbaycanın görkəmli bəstəkarı Fikrət Əmirov Türkiyəyə səfəri zamanı o dövrün məşhur musiqiçiləri Necil Kazım Akses, Ülvi Cəmal Erkin və Əhməd Adnan Saygun ilə bir sıra görüşlər keçirmişdir. Əmirov öz müşahidələrini "Musiqi Səhifələri" adlı kitabında oxucularla paylaşmış, Türkiyə ilə Azərbaycan musiqisinin çox oxşar olduğunu vurğulamışdır [5; 113-114].

Hər iki ölkədə də məqam sıralarının tarixi və mədəni inkişafı, sosial və siyasi hadisələrin təsiri ilə formalaşmış və bu sıraların (səs qatırı və ya səs sıraları) icrasında istifadə olunan alətlər, melodik quruluş və ritmik xüsusiyyətlər zaman içində fərqlənərək özünəməxsus xüsusiyyətlər qazanmışdır. Bu baxımdan, Fikrət Əmirovun müşahidələri, yalnız səthi bənzərliklərin deyil, dərin bir mədəni və musiqi qarşılıqlı təsirinin mövcud olduğunu ortaya qoyur. Nəticə etibarilə, Fikrət Əmirovun Türkiyə səfərində əldə etdiyi təəssüratlar və etdiyi tədqiqatlar, Azərbaycan və Türk musiqilərinin bir-birinə olan yaxınlığını və eyni zamanda bu musiqilərin öz daxilində saxladığı zənginlikləri və müxtəliflikləri vurğulayır. Bu cür mədəni qarşılıqlı təsirlər, iki ölkənin musiqi ənənələrinin qarşılıqlı olaraq anlaşılmasına və təqdir edilməsinə imkan yaradır.

Məqam sıraları həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda musiqinin əsas tərkib hissələrini təşkil edən mühüm ünsürlərdir. İki ölkənin musiqilərində hiss olaraq bənzəyən məqam diziləri olmasına baxmayaraq, quruluş və icra baxımından bəzi fərqliliklər mövcuddur. Azərbaycan və Türk musiqisi tarix boyu bir-biri ilə qarşılıqlı təsir içində olmuş, lakin öz daxili dinamikaları və mədəni irsləri istiqamətində özünəməxsus inkişaf göstərmişdir. Türk musiqisində məqam diziləri adətən daha geniş bir modal quruluşa və zəngin bəzək texnikalarına malik olduğu halda, Azərbaycan musiqisində bu səs sıraları, xüsusilə muğam ənənəsi çərçivəsində daha spesifik və sistematik bir quruluşa sahibdir.

Qarapapaqlar Azərbaycandan Türkiyəyə köçsələr də, türk musiqisinə uyğunlaşıblar. Türkiyədəki musiqi sistemi Azərbaycandakından fərqlidir və oxşarlıqlara baxmayaraq, nəzəri fərqlər də vardır. Türk musiqisi nəzəriyyəsinə görə, bilməmişəm lazım olan şeylərdən biri də komma (koma) ifadəsidir. Türk musiqisinə ümumi prizmadan yanaşsaq, bilinməsi lazım olan ilk şey koma (komma) anlayışını, komma və komma dəyərlərinin tanınmasını və onların məqam ardıcılığını necə yaratdığını qavramaqdır. Türk musiqisində məqamı təşkil edən sıralar da mövcuddur. Buna qısaca səslər sırası da demək olar. Bir məqamı təşkil edən əsas hissələrdən biri də səslər sırasıdır, yəni dizilərdir. Bu işdə Arel-Ezgi not sistemindən istifadə edilmişdir. Səslərin bərabər hissələrə bölünməsi ilə yaradılan səs qatarı və səs qatarını təşkil edən dördlülər və beşlilər haqqında məlumat verilmişdir. Sadəddin Arelə görə, türk musiqisində məqam dizilərinin formalaşmasını sıralar müəyyən edir. 5-in sonunda 4 və ya 4-ün sonunda 5-in əlavə edilməsi ilə əmələ gələn oktavalər 8-lilərə çevrilir. Arel, kitabında (1993) bu oktavalərin 24 qeyri-bərabər və ya qeyri-bərabər intervaldan ibarət olduğunu da qeyd edir [6; 24-81]. Arel (1993) qeyd etdiyi kimi, türk musiqisində hər bir sadə səs qatarının ən alçaq səsi həmişə dayaq nöqtəsi (durak) kimi götürülür. Dördlüləri və beşliləri birləşdirən nöqtə həmişə bu sistem məqam dizisinin “güclü”südür. Həm də səkkizinci səs dayanma nöqtəsi ilə eyni səs olduğundan Arel bu intervalı “üçqat dayanma” olaraq adlandırmışdır.

Koma (komma): Ahmet Say “koma” terminini belə təyin etmişdir: Bütöv (tam) səsin doqquz bərabər hissəyə bölünməsindən əmələ gəlir (məsələn, sol-lya arasında). Ahmet Say bu mikrointervalların hər birini “koma” adlandırır. Lakin Qərb sisteminə görə, o qeyd edir ki, bu doqquz mikrointerval ikiyə bölünür və 4,5 komaya bərabərdir [7; 289].

Məqam dizisi/ Məqam səs sırası: Musiqidə “məqam sırası” müəyyən bir məqamın tərkibində olan və ya ona xas olan notların ardıcılığını və bu ardıcılığın müəyyən bir sırasını ifadə edir. Hər bir məqam özünəməxsus quruluş və xarakterə malikdir və bu xüsusiyyətlər ardıcıl düzülüş notlarla ifadə olunur. Məqam ardıcılığına, adətən, həmin məqamın tərkibində olan notlar və bu notlardan istifadə qaydaları daxildir. (Məqam sırası, Türkiyədə məqamı təşkil edən dizi olaraq göstərilir. Azərbaycanda musiqi nəzəriyyəsinə görə, səs qatarı deyə bilərik) [8; 22].

Məqam anlayışı: Türk musiqi nəzəriyyəsində hər hansı bir əsərin bütövlünə verilən isimdir. Məqamın içərisində yer alan gəzişmə fərqli məqamlara altrerasiya məsələləri məqam anlayışına daxildir. Arel-Ezgi sisteminə görə, **maqam** anlayışı “durak” və “güclü” adlandırılan səslər vasitəsilə sıradakı digər səslərin zehni və nəzəri əlaqələr əsasında bir araya gətirilməsi ilə yaranır. Tədqiqatçı Gülçin Yahya Kaçar, məqamı təşkil edən elementləri bu şəkildə izah edir: pərdələr və səs sahəsi, seyr xüsusiyyətləri (enici və ya çıxıcı xarakterlər), durak pərdəsi və durak növləri (tam durak, yarım durak, asma durak), seyr, keçki (alterasiya məsələləri) və çeşni. **Maqam** termini, musiqi baxımından bütöv bir strukturu ifadə edir [9; 8].

Yedən səs: Yedən səs, qərar səsinə getmədən əvvəl istifadə olunan səsdir. Yedən pərdəsi, qərar pərdəsinin bir səs pəstində yerləşən və qərar təsirini gücləndirmək, bitiş hissini artırmaq məqsədilə istifadə olunan bir pərdəsidir. Üçqat dayanma pərdəsinin bir altındakı səs isə “üst yeden” adlandırılır [10; 218]. Türk musiqisində 7 fərqli **alterasiya işarələri** var. Bunlar: koma, itkin balans, balans, kiçik problem, əsas problem, tanin və qalıq ikilidir (Şəkil 3-də göstərildiyi kimi).

Değiştirici işaretin adı	Koma dəyəri	Bemolü	Diyezi	Şifresi
Koma	1	♭	♯	F
Eksik bakiye	3	-	-	E
Bakiye	4	♭	♯	B
Küçük mücənnəp	5	b	♯	S
Büyük mücənnəp	8	♭	♯	K
Tanini	9	bb	♯	T
Artık ikili	12-13	-	-	A ₁₂ – A ₁₃

Şəkil 3. Komma dəyərləri

Koma diyez və koma bemollerin hər birinin koma dəyərləri, şəkilləri və şifrələri mövcuddur. Bir koma F, Eksik bakiye E, Bakiye B, kiçik mücənnəp S, Böyük mücənnəp K, Tanini Aralığı T, Artıq ikili isə A-12 və ya A-13 olaraq göstərilir. Diyez və ya bemol olma halına görə, şəkilləri dəyişə bilər. Hüseyn Sadəddin Arelə görə, Türk musiqisində böyük ikili aralığı toplam 9 komanın toplamından ibarət oluşur. Onlar kiçikdən böyüyə sıralanır və hərflərlə təyin olunur [11; 9-20]. Türk musiqi sisteminə musiqi silsiləsi dördlü və beşlilərin birləşməsindən əmələ gəlir. Tədqiqatçı Hatipoğlunun sözlərinə görə, Arel-Ezgi sistemi türk musiqisində musiqi sıraları yaratmaq üçün dördlük və beşlik sıralara əsaslanır. Bu sıralarda intervallar iki kateqoriyaya bölünür: “tam” və “digər”. Türk musiqisi məqamları üç qrupa bölünür: sadə, mürəkkəb və Şedd (Köçürməli) məqamlar. Sadə musiqi seriyaları ən azı bir tam dörd və bir tam beşi birləşdirərək formalaşır. Belə ki, araşdırmaçı Hatipoğlunun fikrincə, türk musiqisində musiqi silsiləsi formalaşması belədir: dördlü və beşlinin birləşməsindən yaranan musiqi silsiləsi sadə adlanır. Sadə musiqi seriyalarına digər dördlük və beşliklərin əlavə edilməsi mürəkkəb musiqi seriyası yaradır. Sadə musiqi sıralarının başqa pərdələrə

dəyişdirilməsi Şedd (Köçürməli) məqamı sırası, musiqi sıralarının yaranmasına gətirib çıxarır [10; 27-30].

Qarapapaq aşıqlarının ifasında əsərlər lentə alınarkən Hüseyni məqamı səs qatarına tez-tez rast gəlinir. Hüseyni məqamı səs qatarı strukturuna görə, Azərbaycan musiqisindəki Şur məqamına bənzəyir. Məqam strukturları fərqlənsə də, şur məqamı ilə oxşardır. Musiqi dizisinin strukturuna görə, Hüseyni məqamı klassik türk musiqisindən fərqlənir. Türk musiqisinə görə, Hüseyni məqamının ilk səsi “lya” (dügah) pərdəsidir. Bundan əlavə, Hüseyninin musiqi dizisi, dügah pərdəsində (lya) Hüseyni beşlisinə, mi (Hüseyni) pərdəsində isə Uşşaq dördlüsünün əlavə edilməsi ilə yaranır. Məqam səs qatarlarında dördlü və beşlilərin birləşdiyi yer adətən məqam səs qatarının xarakterini müəyyən edən ən ifadəli və ya xarakterik səs kimi qəbul edilir. Əlavə olaraq, Uşşaq dördlüsünə bir tanini (9 koma) əlavə edildikdə Hüseyni beşlisi yaranır. Yəni dördlü halı Uşşaq dördlüsü, bir tanini əlavə edilmiş halı isə Hüseyni beşlisidir.

Klassik Türk musiqisində Hüseyni məqamının səs qatarının qurulması araşdırılarkən dügah (lya) pərdəsində Hüseyni beşlisinə, Hüseyni pərdəsində isə Uşşaq dördlüsü ilə əmələ gəlir. Hüseyni məqamının mövqeyi, Dügah pərdəsindəki Lya mayəsi olaraq təyin olunur. Buna görə, bu məqamın müxtəlif pərdələrdə tətbiq edilməsi mümkündür. Yedən səsi, Rast pərdəsi olan Sol səsidir. Klassik türk musiqisi nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, məqamın dayaq səsi, güclü səsi və yüksək səsi var. Hüseyni məqamı səs qatarında da görüldüyü kimi, durak (dayaq) səsi Lya səsi olan dügah pərdəsidir. Hüseyni məqamının ən güclüsü Uşşaq dördlüsünün başladığı Hüseyni (mi səsi) məqamın güclüsüdür. Muhayyer pərdəsi olaraq tanınan Tiz Lya səsidir.

Beşlikləri və dördlükləri araşdırsaq, Hüseyni beşliyində: K- S- T- T. Uşşaq dördlüyündə: K-S-T kimi kodlaşdırmalara rast gəlirik. Lya səsi bütöv səs olduğuna görə 9 kommadır. Lakin Lya və Si bir komma bemol arası arası 8 komadır. Bu interval K (böyük Mücənnəp) ilə işarələnir. Bir (1) koma si bemol və Do səsləri arasında 5 komadır. Bu aralıq; S (Kiçik Mücənnəp) parolu ilə göstərilir. Do və Re arasında 9 koma vardır və T (Tanini) şifrəsi ilə göstərilir. Eynilə, Re və Mi səsləri arasında 9 koma olduğundan, onlar T (Tanini) ilə göstərilir. Uşşaq dördlüsünə ümumi baxış: K-S-T kodlaşdırmanı görürük. Bu kodlaşdırmanı təhlil edərkən onun Hüseyninin beşlik kodlaşdırmasına bənzədiyini görə bilərik. Tanini (9 koma) əlavə etsəniz, Uşşaq dördlüsü Hüseyni beşliyinə çevrilir. Hüseyni məqamı dizisi (səs qatarı) Uşşaq dördlüsünün yerini nəzərə alsaq, Mi (Tiz mi) ilə Fa dörd koma diyez arasındakı məsafə 8 komadır ki, bu da K şifrəsi ilə göstərilir. Fa dörd koma diyez və sol arası 5 koma, bu da S şifrəsi ilə göstərilir. Nəhayət, Uşşaq dördlüsünün sonuncu komponenti olan sol və la arasındakı səslər, onların arasında 9 koma olduğundan T (Tanini) ilə işarələnir. Şəkildən (şəkil 4) görüldüyü kimi, Hüseyni məqamında Uşşaq dördlüyündə bir koma bemol Si və ardınca Uşşaq dördlüsünün içərisində yer alan 4 koma diyez Fa olmaqdadır. Amma Qərb sisteminə görə düşünsək, bir koma bemol, ya da diyezi qarşılayacaq bir səs olmadığından dolayı Si təbii olaraq səsləndirilir. Uşşaq dördlüsündə dörd koma diyez də Qərb sisteminə F diyez səsinə (oxşarlıq, yaxınlıq) uyğun gəldiyi üçün, Qərb sisteminə görə diyez

kimi səsləndirilir. Hüseyni dizini (səs qatarını), təsvirlərini ümumi şəkildə ümumiləşdirsək, Hüseyni dizisi yerində Hüseyni beşlisinə, Hüseyni pərdəsinə Uşşaq dördlüsünün əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir.

Şəkil 4. Hüseyni səs qatarı
Hüseyni məqamının şifrələməsi aşağıdakı kimidir:
(Y) K S T T K S T

Hüseyni məqam seriyasına baxsaq, xülasə olaraq belədir:

- Qərar: pərdə lya (dügah) dizinin başladığı yeri təmsil edir.
- Ən güclü: mi (hüseyni) /hüseyni beşlisinin bitdiyi və yeni dördlünün kəsişdiyi nöqtəni təmsil edir.
- Treble Qərar: lya (muhayyer) səsi /massivinin oktava yüksək səsinə təmsil edir.
- Aparat: Si bir koma bemol (segah pərdə) və fa dörd koma diyez (evic pərdə) yazılmışdır.
- Pərdə adlarını sadalasaq: dügah (lya), seqah, çahargah (do), neva (re), hüseyni (mi), evic və ya acem (fa-fa diyez), gerdaniye (sol), muhayyer (lya).

Tədqiqatçı Ferit Bulut “Makamsal Dikte ve solfejler” kitabında Hüseyni məqamı dizisini bu şəkildə göstərmişdir. (Şəkil 5-də yer alan Y: yeden səsi, D: durak pərdəsinə, G: güclüsünü, TD: tiz durak pərdəsinə ifadə etməkdədir) [3; 50-60].

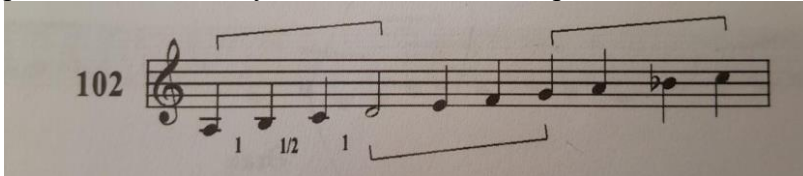

Şəkil 5. Hüseyni səs qatarında Y-D-G-TD (Şəkil, Ferit BULUT; “Makamsal Dikte ve solfejler” kitabından alınıb)

Hüseyni məqamı səs qatarını yazarkən Azərbaycan məqamlarından biri olan şur məqam silsiləsinin yazımı ilə oxşarlıqlarla üzləşirik. Hiss və seriyanın quruluşu baxımından oxşarlıqlar olsa da, nəzəri cəhətdən çox fərqlidir. Azərbaycan ərazisində istifadə olunan şur məqam silsiləsinə baxdığımızda, belədir:

Şur məqamı: Uşşaq və Hüseyni məqamı səs qatarlarına uyğun gəlir. (Xatırlamaq əhəmiyyətlidir ki, Hüseyni məqamını təşkil edən Hüseyni beşlisi əslində Uşşaq dördlüsünü əhatə edir. Bir tanini intervalı ilə əlavə edildiyində Hüseyni beşlisinə çevrilir). Böyük musiqiçi Üzeyir Hacıbəylinin “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” adlı kita-

bında Azərbaycan musiqisininə görə şur məqamı dizisinin (səs qatarı) quruluşu belə təsvir edilir: 1-1/2-1 formu əsasında qurulmuş qovuşuq üslubu ilə üç tetraxordun təşkil olunub, orta tetraxordun birinci səsi Re notasıdır. İlk tetraxordun ilk səsi isə La səsidir [12; 61-62]. Bu perspektivdə qiymətləndirildiyində, məqam səs qatarı Türkiyənin klassik musiqisindən fərqlidir. Türk musiqisində Hüseyni məqamı səs qatarının başlanğıc səsi “lya” (dügah) pərdəsidir. Hüseyni beşlisinə, Uşşaq dördlüsünün əlavə olunması ilə yaranan Hüseyni məqamı səs qatarının “qüvvəli” Uşşaq dördlüsünün başlanğıc səsi olan “mi” Hüseyni pərdəsidir. Məqam səs qatarlarında “qüvvəli” məqamı *n* ən aydın və ya xarakteristik səsidir. Bu ümumi olaraq məqamı *n* başlanğıc və ya mərkəz səsi olur və məqamın xarakterini təyin edən əsas səs kimi qəbul edilir.

Şəkil 6. Şur səs qatarının quruluşu (Şəkil: Hacıbəyli, Üzeyir. “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” [3; 61-62].

Azərbaycan nəzəriyyəsi ilə ortaq xüsusiyyətlər və fərqliliklər. Digər tərəfdən, klassik türk musiqisində yer alan Hüseyni məqamı səs qatarını təşkil edən Uşşaq dördlüsünün Azərbaycan musiqisində şur tetraxordu olduğunu görə bilərik. Eynilə də, Hüseyni məqamı dizisi Qərb sisteminə keçdikdə, koma diyəz Qərb sistemi baxımından düşünsək, bir koma bemol, yaxud diyəzə uyğun gələn səs olmadığı üçün si təbii şəkildə səslənir. Buna görə, si bir koma bemol təbii təbii şəkildə ifa olunur. Lya-Si səsləri arasındakı intervalın 1, Si-Do səsləri arasındakı intervalın 1/2, Do-Re səsləri arasındakı intervalın 1 olduğunu görə bilərik. Bu bizi şur məqamı səs qatarı və Hüseyni məqamı səs qatarının bənzərliyi kontekstində ortaq bir nöqtəyə gətirməkdədir. Türk musiqi teorisində mikrotonal diyəz və bemol cədvəlləri istifadə olunarkən, Azərbaycan musiqisinin məqam vəznələri və nəzəriyyəsi Üzeyir Hacıbəylinin yaratdığı sistemə əsaslanır. Bu sistem qərb sistemlərinə yaxınlıq, Türk musiqisi və Azərbaycan musiqisi arasındakı tarixi və mədəni bağlara işarə edir. Hər iki musiqi gələni də mikrotonal strukturları və melodi qaydalarını əhatə edən mükəmməl sistemlər inkişaf etdirmişlər, lakin bu sistemlərin mənbələri və bəzi təfərrüatları fərqlilik göstərir.

Türk musiqisində məqam quruluşları beşlilər və dördlülər şəklində formalaşdığı halda, Azərbaycan musiqi nəzəriyyələrində məqamlar tertaxordların köməyi ilə qurulur. Ancaq Üzeyir Hacıbəylinin yaratdığı sistemə bənzər əsərlərin Əhməd Adnan Sayqun və daha sonra Necdet Levent kimi uğurlu musiqiçilər tərəfindən edildiyini də görə bilərik. Təbii ki, tam eyni deyil. Çünki məqam səs qatarının strukturları oxşar olsa da, eyni deyildir. Bu, Türk və Azərbaycan musiqi tarixi arasında əsaslı bir fərqdən qaynaqlanır. Bundan əlavə, Azərbaycan musiqi nəzəriyyəsində klassik türk musiqisinin terminologiyasında olmayan “mayə”, “şöbə”, “guşə”, “dəstgah” kimi terminlərə də rast gəlirik. Türk musiqisində “durak”, “tız durak”, “yeden”, “seyir” və s. kimi terminlər işlə-

dilir. Bu da bu iki musiqi ənənəsi arasındakı fərqdır. Türk musiqisində bəzi intervalları təmsil etmək üçün koma diyez və bemollərdən istifadə edilir. Bunların hər birinə aid işarələr və simvollar notda qeyd olunur. Lakin Azərbaycan musiqisində onların ekvivalentləri (koma diyez və bemollər) notlara birbaşa ötürülmür. Azərbaycan muğamlarının ifalarında tar alətinə kifayət qədər tez-tez rast gəlmək mümkündür. Tar alətində bəzi əsərlərin ifasında koma səslərindən istifadə olunur. Lakin bu əsərlər yazıya alındıqları zaman klassik türk musiqisində istifadə olunduğu kimi kəskin koma və bemollər ilə ifa olunurlar.

Nəticə

Türk musiqisində cərgənin əsas səsinin dördlülklərin əvvəlində olduğu musiqi sıralarından fərqli olaraq, Azərbaycan musiqisində sıranı təşkil edən dördlülklərin ortasındadır. Bu struktur fərqi iki ənənənin səs silsiləsi formalaşmasına yanaşmalarındakı fərqi göstərir. Azərbaycan muğamlarında qəbul edilən əsas terminlər türk musiqisində işlədilmir. Məsələn, türk musiqisində “mayə”, “şöbə”, “güşə”, “dəstgah” və başqa terminlərə rast gəlinmir. Eynilə, Azərbaycan muğamının terminologiyasında “seyir”, “tiz durak”, “karar” kimi türk musiqisinin əsas terminləri də yoxdur. Bu, iki musiqi ənənəsi arasında terminoloji və konseptual fərqlərin bariz sübutudur. Türk musiqisində məqam sıraları yaratmaq üçün həm dördlük, həm də beşlikdən istifadə edildiyi halda, Azərbaycan musiqisində məqam səs qatarlarını yaratmaq üçün yalnız dördlükdən istifadə olunur. Şur məqamı səs qatarı ilk baxışda Türk musiqisindəki Uşşaq və ya Hüseyini məqamı səs qatarları ilə birinci tertaxord baxımından oxşar görünə bilər, lakin fərqlər də var. Emosional təsirinə və inkişaf istiqamətinə görə, şur məqamı dizisi daha dinamik görünür, “Uşşaq” və “Hüseyini” məqamı isə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Azərbaycandan Türkiyəyə köç edən Qarapapaq etnik qrupunun məqam nəzəriyyəsi baxımından fərqliliklər göstərməsi, Qars bölgəsinə adaptasiyaları ilə əlaqələndirilə bilər. Qars bölgəsində daha əvvəl yaşamış olan Qarapapaq əhalisinin Azərbaycan musiqi vasitələrini də istifadə etdiyi bilinsə də, bu gün Türk musiqi sistemi daxilində yer alır. Hiss kimi, melodiylar bir-birini xatırlatsalar da, nəzəriyyədə əhəmiyyətli dərəcədə fərqliliklər mövcuddur. Bu, musiqi ənənəsinin zamanla necə dəyişdiyini və fərqli mədəni təsirlərin necə birləşdiyini göstərir. Bölgədə aparılan tədqiqatlar nəticəsində, xüsusilə segah və şur (hüseyini) məqamlarının istifadəsi də güclü bir qarşılıqlı təsirin göstəricisidir. Bu, xalqın uzun illər ərzində davam edən qarşılıqlı təsirinin bir əlamətidir. Şur məqamı ilə yanaşı, Azərbaycanın ən qədim məqamlarından biri olan segah məqamı da Məmməd Saleh İsmayılovun “Azərbaycan xalq musiqisinin janrları” kitabında öz əksini tapır. Bu baxımdan, Qars bölgəsində bir sintez mədəniyyətinin meydana gəldiyini söyləmək yerinə düşərdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Kemaloğlu, M. Terekeme-Karapapak Türkləri Yerləşim Alanları // *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2012, 1(3), s. 1-81.

2. Kalafat, Y. Karapapak Türkleri // *DergiPark*, 2010, №9253, s. 1-16. Erişim: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/9253>.
3. Ersarı, B., & Şahbazoğlu, E. *Kars Halk Ozanları. 2022- əsas mənbə kimi*.
4. Memmedli, Ş., & Goca Memmedova, G. Aşık Şenlik Şiirleri: Ziya Borçalı'nın Arşiv Cönkünde // *DergiPark*, 2018, №13, s. 1-13.
5. Əmirov, F. C. *Musiqi Səhifələri*. Bakı: Işıq, 1978, 143 s.
6. Arel, H. S. *Türk Mûsikîsi Nazariyatı Dersleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993, 332 s.
7. Say, A. *Müzik Ansiklopedisi* [4 cildə]. c.1. Ankara: Müzik Ansiklopedisi Yayınları, 1992, 1279 s.
8. Ekici, S. Türk Halk Müziğinin Melodik Yapısının Adlandırılması Konusunda Düşünceler (Ayak, Makam ve Dizi Kavramları) // *DergiPark*, 2011, №13, s. 1-13.
9. Yahya Kaçar, G. Türk Mûsikîsinde Makam // *İstem*, 2008, 6(11), s. 145-158. Erişim: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/260761>
10. Hatipoğlu, E. *Makamlar ve Terkibler*. Ankara: Müzik ve Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2019, 1105 s. Erişim: https://books.google.com.tr/books?id=MnGqDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=tr&source=gbs_vpt_read#v=onepage&q&f=false
11. Arel, H. S. *Türk Musikisi Nazariyatı Dersleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, 369 s.
12. Bulut, F. *Makamsal Dikte ve Solfej*. Ankara: Arkadaş Yayıncılık, 2014, 232 s.
13. Hacıbeyli, Ü. *Azərbaycan Xalq Musiqisinin Əsasları*. Bakı: Apostrof Çap Evi, 2010, 175 s.
14. Harmancı, A. B. Türk Mûsikîsinde Seyir Kavramı ve Yeni Bir Form: Seyr-i Nâtik // *DergiPark*, 2015, №23, s. 1-23.
15. Əmirov, F. C. *Musiqi Səhifələri*. Bakı: Işıq, 1978, 143 s.
16. Suphi, E. *Nazarî-Amelî Türk Mûsikîsi*, (Cild 1). İstanbul: Milli Məcmua Mətbəəsi, 1933, 48 s.

Хюля Кудрет

Звукоряд макама Хусейни этнической группы карапapak

Резюме: Исследование под названием “Звукоряд макама, Хусейни, используемая этнической группой карапapak”, проведено на основе метода интервью. В центре внимания этого исследования – карапapakские народные озаны, переехавшие из Азербайджана в Турцию. Эти озаны исполняют свои самые популярные произведения в регионе Гарс, в который они переехали. Эти произведения были записаны, сняты на видео и проанализированы исследователем, а также сравнены с макамовыми последовательностями, используемыми в Азербайджане. Используемые макамы подверглись детальному анализу. Было проведено сравнение макамов, используемых в Турции и Азербайджане, что позволило оп-

ределить их сходства и различия. Это исследование заполняет пустоту в области этнической музыкальной науки. При оценке с точки зрения тюркской музыки будет обсуждаться не только мака́м, но и метрические шаблоны. Это исследование, помимо того, что оно является редким в академической литературе, также подробно исследует влияние этнической принадлежности на музыкальный опыт.

Отмечая, что имя Гарапапак происходит от шляпы, которую носят жители региона, было показано, что термин Гарапапак относится к людям, которые предпочитают этот стиль одежды.

Ключевые слова: Хусейни, ушшак, мака́м, последовательность, кома, карапапак.

Hulya Kudret

The Huseyni Makam Series Used by the Garapapagh Ethnic Group

Summary: “The Huseyni Makam Series Used by the Garapapagh Ethnic Group” was conducted based on interview method. In this research, Garapapagh folk poets who migrated from Azerbaijan to Turkey are the focus. These poets perform their most popular works in the region they migrated to. These works were analyzed by me through video recordings, and also compared theoretically with the makam series used in Azerbaijan. The makams used have been subjected to detailed analysis. A comparison of the makams used in Turkey and Azerbaijan was conducted, allowing for the determination of their similarities and differences. This research fills an important gap in the field due to the limited scope of ethnic music research. When evaluated from the perspective of Turkic music, discussions will be made not only about makam but also about ethnic patterns. This research, in addition to being rare in academic literature, also extensively explores the impact of ethnic identity on musical experience.

It has been noted that the origin of the name “Garapapagh” comes from the hat worn by the people of the region, and it has been shown that the term “qarapapaq” refers to people who prefer a garment in this style.

Keywords: Huseyni, uşşaq, makam, series, interval, Garapapagh.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 06.11.2024